

Олег Олександрович Шинкаръов,
*здобувач кафедри екологічного права
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
м. Харків*

УДК 349.6:502(477)

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ ГРОМАДЯН В УКРАЇНІ (ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті розглянуто основні концептуальні підходи до розуміння правового механізму реалізації екологічних обов'язків громадян. Охарактеризовано правове забезпечення реалізації громадянами екологічних обов'язків. Проаналізовано основні форми реалізації екологічних обов'язків громадян; розглянуто фактори, що впливають на них. Сформульовано науково-теоретичні висновки й обґрунтовано пропозиції з удосконалення чинного законодавства в контексті забезпечення екологічних обов'язків громадян.

Ключові слова: екологічні обов'язки громадян, екологічно-правовий статус громадян, екологічні правовідносини, екологічне законодавство.

Важливим сегментом сучасної екологічної політики держави, елементом еколого-правового статусу громадянина є реалізація екологічних обов'язків. Зобов'язання не заподіювати шкоди природі в Конституції України (ст. 66) та основних законах інших країн вважається правовим підґрунтям юридичного закріплення сучасної екологічної функції держави. З цим пов'язана зацікавленість світової спільноти в охороні довкілля, що зростає з кожним роком. Звернення до специфіки реалізації екологічних обов'язків зумовлено політичною ситуацією, особливими соціально-економічними чинниками в Україні. Проголошений ст. 66 Основного Закону України обов'язок має величезне значення для охорони довкілля, забезпечення раціонального використання природних ресурсів, їх відновлення та відтворення [14, с. 327].

Мета статті полягає у дослідженні поняття й визначенні особливостей правового механізму реалізації екологічних обов'язків та розробці пропозицій до чинного екологічного законодавства.

Особливу увагу приділено працям науковців з екологічного права, зокрема В. І. Андрейцева, Г. В. Анісімової, Г. І. Балюк, А. П. Гетьмана, М. В. Краснової, І. І. Каракаша, В. В. Костицького, В. В. Носіка, М. В. Шульги, Ю. С. Шемшученка та ін. Проте більшість з них стосується висвітлення лише окремих аспектів, комплексного ж аналізу правового механізму реалізації досі бракує.

Незважаючи на різноплановість підходів до розуміння механізму реалізації обов'язків, більшість науковців включають у досліджуване поняття: а) юридичний механізм реалізації, б) процес практичного здійснення, в) умови і фактори, які здійснюють вплив на нього [1, с. 153]. Як доречно зазначив Р. Г. Мініахметов, «звернення до структурного змісту правової системи суспільства і механізму взаємодії її елементів дозволяє по-новому поглянути на багато дискусійних моментів науки» [2, с. 55]. Одним з таких моментів в науці екологічного права є питання про механізм реалізації екологічних обов'язків громадян.

Загально визнано, що юридичний механізм реалізації екологічних обов'язків забезпечується завдяки заборонам і правовим приписам («не допускається», «забороняється», «охороняється», «гарантується»). Як відомо, нормативно-правовий акт виконує дві основні функції: 1) прописує необхідність реалізації юридичного обов'язку, встановлює його; 2) прописує результат реалізації юридичного обов'язку [3, с. 29; 4, с. 64]. Л. Д. Воеводін наголошував, що для користування правами, свободами, обов'язками потрібен специфічний механізм, здатний забезпечити перехід від встановлених у нормі прав і обов'язків до результату їх реалізації. Цей перехід, так званий «зазор» між зазначеними двома функціями правової норми, повинен забезпечити трансформацію від першої функції правової норми до другої [5, с. 58].

Щодо екологічних обов'язків громадян цей перехід здійснюється шляхом: а) добровільного дотримання громадянами екологічного правопорядку; б) примусового виконання громадянами екологічного правопорядку; в) здійснення правоохоронної діяльності органів державної влади; г) здійснення міжнародно-контрольної правоохоронної діяльності тощо. Поряд з цим у науці екологічного права С. Р. Тагієвим була зроблена спроба дати загальну характеристику правового забезпечення реалізації фізичними особами екологічних обов'язків шляхом аналізу обов'язків фізичних осіб у галузі охорони довкілля [6, с. 89–171].

Правовий механізм реалізації екологічних обов'язків є складовою загального механізму правореалізації. Останній має різні визначення й тлумачення в юридичній літературі. Це пов'язано з намаганням виділити й конкретизувати окремі аспекти механізму реалізації права, загальну характеристику яких можна звести до двох. У першому йдеться про те, що реалізація – це втілення приписів правової норми у *діяльності суб'єктів права*, в другому – наголос робиться на тому, що реалізація права – це процес здійснення правових приписів *через поведінку суб'єктів* або ж пов'язують його як із зовнішнім проявом правового регулювання, так і з кінцевим результатом правового

регулювання [7, с. 374]. Механізмом реалізації суб'єктивного права у розглянутому вигляді розглядається соціально обумовлений, психологічно регульований і законодавчо передбачений комплекс узгоджених дій насамперед особистості як правовласника, а так само зобов'язаних та інших суб'єктів з метою отримання зацікавленою особою соціального блага, опосередкованого правом (свободою) [3, с. 29; 4, с. 64]. Близьким до наведених є визначення еколого-правового механізму, запропоноване В. В. Петровим, а саме як системи юридичних норм і правовідносин, за допомогою яких держава забезпечує виконання еколого-правових приписів [8, с. 53–57].

На думку С. Р. Тагієва, правовий механізм реалізації екологічних обов'язків – це визначені у законодавстві умови, способи, вимоги щодо практичного застосування правових екологічних обов'язків та гарантії такого застосування. Оскільки зазначені умови, способи, вимоги у законодавстві визначаються із врахуванням різних факторів, які впливають на характеристики механізму реалізації тих чи інших екологічних обов'язків, то є необхідність їх розглянути. До них, на погляд науковця, у першу чергу належать: 1) особливості господарської та іншої діяльності, яка впливає на стан довкілля; 2) тип природного об'єкта, який використовується й потребує охорони й відтворення; 3) зв'язок екологічних обов'язків із здійсненням певних функцій державного управління у відповідній сфері [6, с. 89-90]. Безумовно, наведене твердження є досить дискусійним і потребує ретельного аналізу та доопрацювання.

З огляду на особливості предмета нашої статті, слід наголосити, що реалізація норм екологічного права – це зумовлена ними (визначена відповідним законодавством) правомірна поведінка громадян. Реалізація права може бути пов'язаною як зі *вчиненням правомірних дій*, так і з *правомірною бездіяльністю*. Результатом реалізації права є досягнення відповідності фактичних дій (бездіяльності) вимогам норм права щодо цієї поведінки суб'єктів права [9, с. 264]. Це стосується й юридичних екологічних обов'язків, закріплених у чинному законодавстві.

У юридичній літературі досить ґрунтовно досліджено загальнотеоретичне розуміння стадій та форм реалізації норм права. Традиційно в числі останніх виділяються: дотримання, виконання. Особлива форма реалізації – застосування.

Л. Д. Воеводін стверджує, що здійснення громадянами своїх конституційних обов'язків становить процес, який притаманний і екологічним обов'язкам, в якому присутні кілька стадій: 1) здатність фактично виконувати покладені в Конституції й чинному екологічному законодавстві обов'язки; 2) здатність добровільно дотримуватись правових заборон; 3) своїми активними діями добросовісно виконувати обов'язки [5, с. 226]. Погоджуючись у цілому з його точкою зору, наголосимо, що здатність виконувати закріплені у чинному законодавстві й договорах екологічні обов'язки – це не стільки стадія їх реалізації, скільки передумови, початковий етап реалізації обов'язків.

Багатьма науковцями застосування норм права розглядається як специфічна форма його реалізації. Якщо в процесі нормотворчості створюються норми права, які пропонують загальні правила поведінки учасників суспільних відносин, то застосування права продовжує правове регулювання, розпочате нормотворчістю на рівні конкретних життєвих ситуацій. Необхідність правозастосовної діяльності зумовлена тим, що адресати норм права не завжди можуть реалізувати свої права та обов'язки самостійно, без своєрідного посередництва, залучення уповноважених суб'єктів.

Поряд із цим деякі дослідники вважають, що існують дві форми реалізації юридичних обов'язків: 1) дотримання; 2) виконання, на відміну від чотирьох форм реалізації права в цілому (дотримання, виконання, використання та застосування). При цьому дотримання – це перша і основна (універсальна) форма, за допомогою якої реалізують свої обов'язки (як активні, так і пасивні) всі суб'єкти суспільних відносин.

Розглянемо форми реалізації екологічних обов'язків громадян більш детально. Перша й основна – дотримання. Ця форма реалізації обов'язку виражається в пасивній поведінці громадян. У соціальному плані дотримання як форма реалізації обов'язків відповідає інтересам як особистості, так і суспільства, держави, унеможлиблює настання несприятливих наслідків [10, с. 98].

Реалізація екологічних обов'язків громадян у формі дотримання являє собою правомірну поведінку, яка характеризується пасивним утриманням осіб (бездіяльністю) від порушення правил і заборон, установлених нормами екологічного законодавства. Відмінною рисою цієї форми реалізації екологічних обов'язків є те, що не порушуючи екологічні вимоги і заборони, громадяни одночасно реалізують передбачені Конституцією України, поресурсовим законодавством екологічні права, зберігаючи тим самим довкілля, дбайливо ставлячись до природних багатств. Використання еколого-правових норм являє собою активну (деколи пасивну) форму реалізації, яка виражається в добровільних позитивних діях суб'єктів щодо здійснення передбаченої у уповноважувальних нормах екологічного права відповідної необхідної поведінки; за рахунок цієї форми реалізуються основні екологічні обов'язки громадян.

Виконання виражається у вчиненні суб'єктом дій, передбачених законом. Дана форма реалізації обов'язків може здійснюватися суб'єктом відповідно до своїх внутрішніх переконань, або з остраху можливого примусу. Це реалізація зобов'язальних норм, однак обов'язки закріплюються не тільки в нормативно-правових актах, а й у договорах, індивідуальних актах.

Особливе значення має виконання конституційних екологічних обов'язків, які закріплені ще й у поресурсовому законодавстві, а саме: сплачувати податки, дотримуватися законів, правопорядку, не заподіювати шкоду природі, відшкодувати завдані їй збитки.

Застосування як особлива форма реалізації норм права відрізняється від дотримання і виконання тим, що здійснюється не громадянами, а лише тими органами публічної влади, які уповноважені на це законом. Застосу-

вання права – це дія компетентних державних органів або органів місцевого самоврядування, яким законодавчо делеговане право застосовувати еколого-правові норми з метою реалізації відповідних екологічних вимог, правил і заборон і забезпечені при необхідності (при їх порушенні) механізмом державного примусу [11, с. 92].

Застосування права слід розглядати в двоякому сенсі – і як форму реалізації права, і як стадію реалізації еколого-правової норми, оскільки застосування – це кінцева стадія завершального етапу правового регулювання, що представляє собою дію, яка визначає наступні вчинки суб'єктів-учасників конкретного екологічного правовідношення.

Правозастосування щодо екологічних обов'язків громадян відбувається у випадках, коли вони передбачені еколого-правовими нормами і можуть бути реалізовані, по-перше, тільки після винесення індивідуально-правового рішення уповноваженого суб'єкта (див.: ст. 206 ЗК України «Плата за землю»). Використання землі є платним. Об'єктом плати за землю є земельна ділянка. Плата за землю справляється відповідно до закону. По-друге, коли існує спір про право і сторони не можуть знайти погодженого рішення щодо змісту екологічних обов'язків і прав Наприклад, ч. 2 ст. 158 ЗК України: виключно судом вирішуються земельні спори з приводом володінням, користуванням і розпорядженням земельними ділянками, що перебувають у власності громадян і юридичних осіб..., а також ч. 3 ст. 158 ЗК України – органи місцевого самоврядування вирішують земельні спори у межах населених пунктів щодо меж земельної ділянки, що перебувають у власності і користуванні громадян, а додержання громадянами правил добросусідства; ст. 160 ЗК України, в якій поряд з правилами йдеться про обов'язки сторін при розгляді земельних спорів.

По-третє, у випадку, коли вчинено екологічне правопорушення й необхідно визначити міру юридичної відповідальності (наприклад, ст. 109 «Порядок розгляду спорів з питань використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів», ст. 110 «Відповідальність за порушення водного законодавства» ВК України). Відповідно до вимог ст. 111 «Відшкодування збитків, завданих внаслідок порушень водного законодавства» ВК України громадяни зобов'язані відшкодувати збитки, завдані ними внаслідок порушення водного законодавства, в розмірах і порядку, встановлених законодавством України. За загальним правилом, збитки компенсуються в повному обсязі. Збитки, заподіяні здоров'ю людини, визначаються за правилами норм цивільного законодавства. Якщо ж збитки спричинені природним ресурсам, то застосовуються відповідно норми екологічного законодавства (земельного, водного, лісового, атмосферно-повітряного тощо).

Треба зазначити, що при відшкодуванні збитків необхідно керуватися водним та іншими підгалузями екологічного законодавства, а за необхідності, коли відсутні норми для їх підрахунку, наприклад, у водному законодавстві, слід у субсидіарному порядку залучити норми цивільного законодавства. При цьому збитки, завдані водним ресурсам, визначаються відповідно до розроблених методик і такс [12, с. 245].

Як зазначав Л. Д. Воєводін, реалізація громадянами своїх обов'язків, як і прав та свобод являє собою процес, у якому виявляються з більшою або меншою виразністю кілька становищ або стадій. Зміст даних стадій розкрито в працях М. В. Вітрука, який стверджував, що реалізація прав і свобод охоплює весь процес їх практичного здійснення: від стадії загального стану права, його проголошення і закріплення в законі до стадії володіння і від неї до стадії безпосереднього користування [13, с. 103–110].

На думку А. В. Котелевець, застосування норм екологічного права являє собою владну організуючу діяльність державних і громадських компетентних органів і осіб, а також застосування підприємствами, установами, організаціями і громадянами еколого-правових норм стосовно себе у межах законодавства з метою забезпечення реалізації суб'єктами юридичної справи належних їм прав і обов'язків та гарантованість контролю за процесом правозастосовчої діяльності на всіх його стадіях.

Правовий механізм реалізації екологічних обов'язків має полягати а) у можливості виконати екологічний обов'язок, чітко визначений у законодавстві; б) у встановленні екологічно-правового статусу громадян як носіїв екологічних обов'язків та специфіки їх правосуб'єктності; в) у закріпленні фактичного складу екологічного правовідношення з чіткою фіксацією умов настання екологічних обов'язків громадян; г) в заповненні прогалин в екологічному законодавстві, що регулюють зазначені обов'язки; д) у тлумаченні норм права, що встановлюють екологічні обов'язки; е) у створенні механізму застосування загальних та спеціальних гарантій реалізації екологічних обов'язків.

Механізм правової реалізації екологічного обов'язку можливий (в плані застосування) лише як комплексний. Відсутність хоча б одного елемента цього механізму означає відсутність в цілому такого механізму. У юридичній літературі основна увага, як відомо, приділяється механізму реалізації екологічних прав громадян, і екологічні обов'язки потребують не менш скрупульозного захисту ніж права і свободи.

Сьогодні спостерігається нагальна потреба подолати недосконалий та недостатньо ефективний правовий механізм реалізації екологічних обов'язків в Україні. Необхідно підвищувати рівень правової культури та свідомості, усунути розбіжності між екологічними правами та обов'язками, встановити чіткі межі реалізації екологічних обов'язків.

Список літератури:

1. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики : моногр. / Л. І. Летнянчин. – Х. : СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. – 256 с.
2. Миниахметов Р. Г. Право и социальные нормативы общества / Р. Г. Миниахметов. – М. : Изд. дом «Право и государство», 2005. – 143 с.
3. Белянская О. В. Механизм непосредственной реализации прав и свобод личности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. В. Белянская. – Тамбов, 2003. – 182 с.
4. Ростовщиков И. В. Права личности в России: их обеспечение и защита органами внутренних дел / И. В. Ростовщиков. – Волгоград, 1997. – 76 с.

5. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России : учеб. пособие / Л. Д. Воеводин. – М. : ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – 304 с.
6. Тагієв С. Р. Обов'язки фізичних осіб в галузі охорони довкілля : дис. канд. юрид. наук : 12.00.06 / С. Р. Тагієв. – К., 2009. – 211 с.
7. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
8. Петров В. В. Экология и право / В. В. Петров / М. : Юрид. лит., 1981. – 224 с.
9. Теорія держави і права : підруч. / О. В. Петришин, С. П. Погребяк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2014. – 368 с.
10. Барзилова Ю. В. Юридические обязанности как элемент правового статуса личности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ю. В. Барзилова. – Саратов, 2006. – 109 с.
11. Фокин А. В. Экологические права и обязанности человека и гражданина (теоретико-правовой аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. В. Фокин. – Волгоград, 2006. – 179 с.
12. Правова охорона довкілля: сучасний стан та перспективи розвитку : моногр. / А. П. Гетьман, А. К. Соколова, Г. В. Анісімова та ін. ; за заг. ред. А. П. Гетьмана. – Х. : Право, 2014. – 784 с.
13. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Н. В. Витрук. – М., 1979. – 229 с.
14. Конституція України: науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. ; ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевой та ін. – Х. : Право ; К. : Концерн «Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – 808 с.

Шинкарьов О. А. Особенности правового механизма реализации экологических обязанностей граждан в Украине.

В статье рассмотрены основные концептуальные подходы к пониманию правового механизма реализации экологических обязанностей граждан. Исследована характеристика правового обеспечения реализации гражданами экологических обязанностей. Проанализированы основные формы реализации экологических обязанностей граждан; рассмотрены факторы, влияющие на них. Исследован вопрос относительно формулировки научно-теоретических выводов и обоснование предложений по совершенствованию действующего законодательства в контексте обеспечения экологических обязанностей граждан.

Ключевые слова: экологические обязанности граждан, эколого-правовой статус граждан, экологические правоотношения, экологическое законодательство.

Shinkarov O. A. Features of legal mechanism environmental responsibility of citizens in Ukraine.

***Problem setting.** In this article it is examined the main conceptual approaches to understanding the legal arrangement for implementing citizens' environmental obligations. It is noted that despite the diversity of approaches to understanding the arrangement for implementing citizens' environmental responsibilities, most scientists include the concepts of: a) a legal implementation arrangement, b) the process of practical implementation, c) the conditions and factors that influence it. It is defined that the legal arrangement for implementing environmental obligations is guaranteed by prohibitions and legal regulations. In this case the regulatory legal act has two main functions: 1) prescribes the need to implement the legal obligation, determines it; 2) prescribes a result of the legal obligation implementation.*

***Recent research and publications analysis.** Particular attention is paid to the work of scientists in environmental law, including VI Andryeytseva, G. Anisimova, GI Baluk, AP Hetman M. Krasnov, II Karakash, V. Kostytsky, VV Nosik, M. Shulga, S. Shemshuchenko and others. However, most of them concerning coverage of only certain aspects, is a comprehensive analysis of the legal implementation mechanism is still lacking.*

It's analyzed the characteristics of the legal enforcement for implementing environmental responsibilities by citizens. It is determined that the legal arrangement for the implementation of environmen-

tal responsibilities is a part of a general arrangement of the law implementation. Ecological and legal arrangement for the implementation of environmental obligations is defined as a system of legal norms and legal relations by which the State provides the accomplishment of ecological and legal regulations. Implementation of the constitutional obligations by the citizens is a process that is inherent in environmental responsibilities, in which there are several stages: 1) the ability to execute the obligations which are assigned by the Constitution and the current environmental legislation; 2) the ability to voluntarily adhere to legal prohibitions; 3) in good faith execute obligations in living activities.

Paper objective. The main forms of implementing the environmental responsibilities by citizens are analyzed; the factors influencing them are defined. It was studied general theoretical understanding of the stages, as well as forms of the implementation of rules of law. Traditionally among the last there are: compliance and execution. A special form of implementation is application. Whereas the compliance - is the first and foremost (universal) form by which all subjects of public relations execute their obligations (both active and passive). The implementation of environmental responsibilities of citizens in the form of the compliance is a good behavior, which is characterized by passive confinement of persons (or inaction) on the infringement of the rules and bars which are set by regulations of the environmental legislation. The execution is expressed in commission of actions provided for by law by the subject. This is implementation of binding rules, however, the responsibilities are contained not only in the regulatory legal acts, but also in the contracts and individual documents. The application as a special form of the law implementation differs from the compliance and the execution that it is carried out by non-citizens, but only by those public authorities that are entitled to do so by law. The application of the law - it is an action of qualified government authorities or local authorities, which by law is delegated the right to apply ecological and legal regulations in order to implement the relevant environmental requirements, rules and prohibitions and they are provided if necessary (in case of violation) mechanism of state coercion.

Paper main body. It is noted that the legal arrangement for implementing environmental responsibilities is to be in: a) the ability to perform environmental responsibility, clearly defined in the legislation; b) establishing eco-legal status for the citizens as they are bearers of the environmental obligations and establishing the specific of juridical personality; c) attaching their actual composition of ecological relationship with clear fixation conditions onset environmental responsibilities of citizens; d) filling gaps in environmental legislation governing these obligations; e) the implementation of the interpretation of the law establishing environmental responsibilities; e) creating the arrangement of application of general and special guarantees for implementation of the environmental responsibilities.

Conclusions. Thus, in the present circumstances it is necessary to overcome imperfect and insufficient arrangement for regulation of environmental responsibilities. It is necessary to raise the level of legal culture and consciousness, to eliminate differences between environmental rights and obligations, to deduce clear boundaries for implementing environmental responsibilities, which will contribute to solve the abuse of the environmental rights as well as responsibilities.

Key words: environmental obligations, environmentally and legal status of citizens, environmental legal, environmental legislation.

Надійшла до редколегії 03.03.2015 р.